

Grün Magda

Életrajz

Grün Magda 93 esztendő, több mint fél évszázada él Nádor utcai lakásában. A lakás egy szobás, rendezett, a szobában régi bútorok és képek vannak, külön kis olvasósarok. Magdi néni egészen a közelmúltig rendszeresen járt a zsinagógába, ezt körülbelül egy éve nem tudja már megtenni, mert nehezebbre esik a járás. Fizikailag gyenge, de szellemi frissességét megőrizte. Élő rokonai már nincsenek, sem neki, sem a testvéreinek nem születtek gyermekei. A zsinagógai ismerőseivel ma is tartja a barátságot. Amikor hosszúra nyúló üléseink alatt egyszer megkérdeztem tőle, hogy nem fáradt-e még el a sok mesélésben, azt válaszolta, hogy hogyan fáradt volna már el, amikor csak üldögél.

Az anyai nagyszüleim Pomázi szarmaztak, pomázi születésűek voltak [Pomáz – nagyközség volt Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.-ben, 1891-ben 3500, 1910-ben 4500, 1920-ban 4800 magyar, német, szerb és szlovák lakossal. – A szerk.].

Illetve édesanyám édesapja, Krajcsik Jakab horvát származású volt. Azért viseli a Krajcsik nevet, mert Horvátországból származott, de hogy melyik városból? Bizonyára akkor jött el, mikor megnősült. És Pomázra nősült, és ott is halt meg. A nagymamám lánykori neve Srézinger Berta, ő 1850 körül született. A pomázi zsidó temetőben huszonegy sír van, ami a mi családunkhoz tartozik. Én már nem tudok odamenni. Mikor voltam a háború után, benőtte a gaz. Szóval nem tudtuk, de megmondták, hogy huszonegy sír van visszamenőleg, az ősök, szóval nagyon régi család volt ez. Akik Pomázon voltak a családunkból, mind ilyen borkereskedők meg bortermelők voltak. Ott van Pomáz mellett Pismány, egy hegyvidék. Az tiszta szőlő. Az én nagyszüleimnek is volt ott szőlőjük. Az anyai házat elég jól ismertem, a nagymamánál sokat voltam Pomázon. A nagypapának Pomázon volt egy kis birtoka, és borkereskedő volt. Sok gyerek volt a családban. De segítség nem volt a háznál. A nagyobbak nevelték a kicsiket.

Az anyai nagyszüleim vallásosak voltak. Kóser háztartást vezettek. A szombatot is tartották mindig, persze. A régi divat szerint öltözködtek. Ezek a régimódi ruhák voltak akkoriban, nem népviselet ugye, hanem a régi polgári öltözködés. Ha nagyapa hétköznap kiment a szőlőbe, akkor sapkát hordott. Otthon meg volt rajta kis fedő, amit szoktak az öreg zsidók használni [Az interjúalany a kipára gondol, amelyet természetesen nem csak öreg zsidók hordtak. – A szerk.]. De utcára volt kalapja. Abban az időben – az édesapámnak is volt – az Eden-kalapot viselték, úgy hívták [A kalap sötétbarna vagy fekete, közepes karimájú, szalaggal van szegve, az ilyen típusú kalapok közül ez a legválasztékosabb. Az angol külügyminiszterről, Anthony Edenről nevezték el. – A szerk.]. Most is hordják Angliában az öregurak. Az Eden-kalap az egy olyan férfikalap, ami a legszélén föl van



hajtva. Amit általában hordanak férfiak, az ilyen rendes, lefelé hajló, de ennek meg a széle föl van hajtva így egy kicsikét! A nagypapának Kossuth-szakáll volt, nem az a nagy bozontos szakáll, amit most is lehet látni. Szép kis Kossuth-szakáll volt, ilyen kicsike, és szőke volt. Nagymamának volt parókája hajdan, aztán már csak bekötötte a fejét ilyen csipkekendővel, azt mindig magán viselte.

Krajcsik nagymamának nyolc gyermeke volt, hét lánya és egy fia. Krajcsik Janka volt a legöregebb, valamikor az 1870-es években született. Utána született a Franciska, az kettő. Az édesanyám volt a harmadik gyerek, 1880-ban született Pomázon. Édesanyám magyar neve hirtelen nem is jut eszembe, mert ő zsidó nevet használt: Peszl. A magyar nevét sosem használtuk, ő Peszl volt. Olyan érdekes neve van, a személyi igazolványomban benne van a neve, majd mindjárt előveszem... Igen, Jozefának hívták. A negyedik volt Róza, Rozsári. Volt még Ilona. A nők részben háztartást vezettek. Egy volt tanárnő közöttük, a Sára, ő megözvegyült, amikor a férje elveszett az első világháborúban. Volt még Regina, neki három fia született. A többieknek nem született gyermekük. Sajnos a születési éveket nem tudom, csak azt, hogy kétéves differencia volt közöttük. Ilona és Franciska férje is az első világháborúban veszett el, ők teljesen egyedül maradtak, haza is jöttek a nagymamához a családi házba. Az egyetlen fiú volt Lázár, ő meghalt a spanyolnátha járványban, harminckét éves korában, 1919-ben [*Spanyolnátha – a 20. század első nagy járványának, az influenzaszerű tünetekkel járó spanyolnáthajárványnak 1918-1919-ben 20-21 millió áldozata volt. Magyarországon 1918 októberében például 44 ezren haltak meg a betegségben. – A szerk.*]. Lázár gimnáziumi tanár volt.

A nagymamáék Pomázon egy családi házban laktak. A háború után lebontották. Ilyen boltíves, oszlopos, tornácos, régifajta ház volt, lehetett vagy két-háromszáz éves. Kertje is volt, patakra nyílt a hátsó rész, azt tudom. Nagymama nevelt kacsát meg kiscsirkét, azok a pataokban úszkáltak. Én magam is gyerek voltam ugye, odaállítottak, de fogtak, nehogy én is bemenjek a vízbe. Én nagyon jól éreztem magam mint gyerek, ott.

A nagyszüleim az apai ágon Érsekújvárbán éltek, ami az első világháború után Csehszlovákia lett [lásd: Első Csehszlovák Köztársaság]. Akkor már nem lehetett érintkezni. A nagypapa Grün János volt, a felesége Weiner Emma. A nagypapa hentes és mészáros volt, a nagymama pedig természetesen háztartásbeli. A nagypapa nem kóser hentes volt, egyszerű mészárszéke volt neki. Vallásosak voltak. Édesapának két nő és két fiútestvére volt. De úgy tudom, hogy hatan voltak. Salamon volt a legidősebb, édesapám, Ignác, az kettő. A legkisebb Lajos, az három. Mária az egyik nő és Jolán a másik nő. Az öt. De ő mindig azt mondta, hogy hatan voltak testvérek, kellett még lennie egy fiúnak. Én nem emlékszem hatodikra. Nem tudom, hogy mivel foglalkoztak, csak az édesapám volt itt, a többiek mind ott voltak [*Csehszlovákiában. – A szerk.*]. Akkor szigorúan vették a határátlépést. Én nem voltam Érsekújvárbán. A nagyapámnak 1919-ben tragikus halála volt. A vörösuralom alatt egyszer egy tehenet vezetett kötélen hazafelé, a tehenet el akarták venni tőle a vöröskatonák. Ő nem adta, agyonlőtték, és ott halt meg az országúton, vagy becsalták valahová, és agyonütötték, nem is tudom.

Az érsekújvári nagymama eljött az első világháború után, mikor a nagypapa már meghalt, és Pesten élt. Egy darabig volt nálunk is Szolnokon, aztán a pesti menyéhez, apám legfiatalabb öccsének, Lajosnak a feleségéhez költözött, mert nálunk a gyerekek állandóan zajongtak, nem tudott aludni. Itt halt meg, Pesten van eltemetve a rákoskeresztúri zsidó temetőben. De a nagypapa ott van Érsekújváron, és mi nem tudtunk elmenni. Édesapám elment az édesapja

sírjához, kért útlevelet sírlátogatásra, egyszeri alkalomra adtak. De nem lehetett gyakorlatot csinálni belőle. A második világháború befejezése után már nem tudtunk kapcsolatot tartani az unokatestvéreimmel sem, senkivel, mert akkor nem lehetett utazni [A KSH adatai szerint 1954-ben mindössze 146 személy utazott külföldre, elsősorban nyilván szocialista országokba, és 2106-an utaztak be Magyarországra. Lásd: utazás külföldre 1945 után. – A szerk.]. És később, mikor már lehetett volna, akkorra meg is haltak.

Édesapámat Grün Ignácnak hívták, kereskedő volt. Érsekújvárbán született 1881-ben. A zsidó neve Jichok volt. Azt nem tudom, hogy a szüleim hogyan ismerkedtek össze. 1906-ban esküdtek Pomázon. Polgári és templomi esküvő volt [lásd: házasság, esküvői szertartás]. Akkor volt nagy hitközség Pomázon, volt templomunk.

Én 1911-ben születtem Pomázon, a zsidó nevem Máriem. Az öcsém, Grün Géza, zsidó nevén Eliézer, 1913-ban született. A húgom, lánykori nevén Grün Jolán 1914-ben született. A zsidó neve Lea volt, a férjhezmenetele után Rózsa Imrénének hívták.

Óvodába nem jártam Pomázon, mert nem volt, aki kísérgessen. Voltak kis óvodás barátnőim, de nem volt olyan, aki odavigyen, meg hazahozzon. Azokat a gyerekeket, akik óvodába jártak, odahozta a mamájuk, és együtt játszottunk.

Édesapám kereskedő volt. Szolnokon fűszerüzletünk volt a Fő utcán. Egy darabig ez volt, aztán átváltottunk rőfösre, ruhaanyagra, mert nem nagyon lehetett a fűszerből megélni. Hát nagy család voltunk, három gyereket taníttatni is meg felnevelni! Akkor már textillel foglalkoztak a szüleim, addig, amíg el nem vittek bennünket. A család anyagi helyzete közepes volt. Nem nélkülöztünk semmit, de nem is volt vagyónk. A házukban három szobánk volt, komfort nem volt akkor. A víz az udvaron volt. Egy komfort nélküli ház vályogból, de jó volt. Lakható. Szép nagy kert volt, jó levegő volt.

A szülők magyar anyanyelvűek voltak, de otthon sokszor beszéltek egymás közt németül, hogy ne értsük, mit beszélnek! A szüleim tudtak németül, mert Pomáz meg Csobánka nagyon sváb falu. És szerbek is voltak ott. A szüleim megtanulták a német nyelvet, ha akartak élni. De mi, gyerekek, már az iskolában megtanultunk szabatosan magyarul beszélni, és magyarul beszélünk otthon. Nekem magyar az anyanyelvem, nem tudok más nyelvet. Használhatóan nem. Megértem a németet, de beszélni nem nagyon tudok.

A szüleim modern ruhában jártak. Édesapám rendes civil ruhában járt, nem járt kaftánban meg ilyesmiben. Polgári ruhákat hordott. Anyukám nem hordott parókát, rendes haja, frizurája volt neki.

Édesapám az első világháborúban volt négy és fél évig. A Novarán szabadult fel, az a Horthynak a hajója volt. Albániában szabadult fel. Az albán tengerparton voltak, amikor járvány volt, és vesztegár alatt voltak. És az októberi forradalom alatt nem jött haza, mert akkor zúdultak haza a katonák, hanem valamikor télen jött haza, mikor a vesztegár alól fölszabadultak [lásd: Horthy Miklós].

Az édesapám egy egyszerű vallásos ember volt. Az édesanyám is. Jó mamikám, bárcsak most is élne! Otthon azokat az ünnepeket tartottuk meg, amik mindenkire vonatkoznak. A naptár az megvolt. A naptárba beállított ünnepeket szigorúan megtartottuk. Több semmi. Aztán voltak ilyen vallási kultúrműsorok. Elvittek a szülők, meghallgattuk, de hogy mi volt az? Biztosan ugyanaz, ami

száz év múlva, hisz a vallás nem változik! Mi megtartottuk az ünnepeinket. A családban vallásosak voltunk végig, egész a szülők haláláig.

Nekünk a vallásosság abból állt, hogy vágattuk az állatot, a csirkét meg a libát [lásd: sakter]. Nem kevertük össze a tejest a zsírossal [lásd: étkezési törvények]. Péntek este édesanyám mindig gyertyát gyújtott [lásd: gyertyagyújtás], ami nálunk szokás. És péntek este volt húsos vacsora, de nem nekünk, mert én nem bírtam sohasé a húsos ételt enni este. Inkább kávét kaláccsal, ami hagyományos, ami most is divat. És a férfiak, az öcsém meg az édesapám zsíros ételt, húslevest vagy húst evett. Szombaton mi nem főztünk [lásd: szombati munkavégzés tilalma]. És templomba mentünk ünnepekkor meg szombaton. A zsidóünnepek alatt jártunk, mert vidéken nem volt nő, aki ment volna a templomba. Az újév [Ros Hásáná], a hosszúnap [Jom Kipur], a sátoros ünnep [Szukot], ezeket tartottuk meg, semmi mást. Úgyhogy mi azok közé tartoztunk, hogy nincs kaftán meg ilyesmi, mert még az őseinknek sem volt. Ez egy olyan, hogy is mondjam, méltányos vallásosság, nem az a valódi, mint azoké, akik mondjuk, Izraelben vannak, akik szakállt növesztenek, kaftánban járnak, és mindennap imádkoznak reggeltől estig, estétől reggelig [A kaftán a 20. században a haszidok jellegzetes viselete volt. Lásd: haszidizmus; haszid öltözék. Az ortodox férfiak kipát és/vagy sapkát, kalapot hordanak, szombaton inkább a kalap a jellemző. Felső ruházatuk általában fehér ing és változó hosszúságú felöltő, kabát. Az ortodox férfiak nadrágja általában – attól függően, hogy tél van-e vagy nyár –, valamint az életkortól függően középhosszú vagy hosszú. – A szerk.].

Mi nem politizáltunk. A háború előtt édesapám a templomi ismerőseivel járt össze, én meg az iskolatársaimmal. Nyaralni nem voltunk. Ott volt a kertes ház, meg különben is, anyagilag abban az időben nem ment mindenki nyaralni. Külföldre nem utaztunk, a háború előtt kinek volt annyi pénze? Nekem nem. Jóformán ki se mozdultam Szolnokról. Csak ide jöttem Pestre, illetve Pomázra a nagymamához.

Iskolába Szolnokon jártam, mert közben elköltöztek a szüleim. Egyrészt azért költöztünk Szolnokra, mert kevés volt a hely a nagymamánál, Pomázon, másrészt azért, mert édesapám úgy gondolta, hogy egy nagyobb városban könnyebb lesz taníttatni a három gyereket. Hat éves voltam, amikor Szolnokra kerültünk. Beíratk az iskolába, és aztán tovább is ott végeztem. Zsidó elemi iskolába jártam, de a polgári már állami iskola volt. Én az iskolában nem szerettem tanulni. Vagyis a magyar irodalmat azt nagyon szerettem, de a fizikát azt nem. Kedves tanárom nem volt. A zsidó iskolában egy tanító volt egy osztálynak, slussz. Először négy polgárit végeztem, aztán ott tanultam a szakmát.

A polgári iskolában nem csak zsidókkal barátkoztam. Egy keresztény kislány a szomszédom is volt, Szarvas Margitnak hívják. Ugyanolyan kis alacsony mamája volt, mint nekem. Párhuzamos utcában laktak, mi a Kazinczy utcában laktunk. Ők az Aradi utcában. Együtt mentünk az iskolába, együtt jöttünk haza. Az egy református kislány volt. Csodálatosképpen még tavaly, mikor Szolnokon lenn voltam, még megvolt. Nagy családja van, kétszer vagy háromszor ment férjhez, rengeteg unokája van. Föl is kerestem. Idős már, térdtől nem mozdult a lába, lebéült.

Szabadidőmben elkezdtem olvasni, nagyon szerettem olvasni. Voltak ezek az ifjúsági regények, fiataloknak szóló romantikus könyvek, azokat olvastam. Járattam ifjúsági újságot, de annak a címét nem tudnám megmondani.

Akkoriban sportoltam: úsztam és eveztem. Nem jártam sportklubba, hanem egyénileg eveztem, nekünk saját csónakunk volt, egy kétpárevezős kílbot. A Tiszán nem lehet mást, azon a környéken más szórakozás nincs. A Tiszán töltöttük a nyarat, amikor már tudtunk úszni.

A kalaposmesterséget tanultam ki. Szolnokon volt egy cég, annál mint tanuló lány két évig tanultam. A polgári iskola után kezdtem, tizenöt éves voltam akkor. Aztán mikor felszabadultam, ki akartam váltani az iparendélyt, de még nem voltam nagykorú. Az árvaszéki ülnök állíthatott ki hivatalos papírt az iparendélyhez, amelyben meg kellett indokolni a kérelmet. Az árvaszéki ülnök azt mondta nekem: „Miért nem megy, kislány, táncolni? Ráér még dolgozni!” Azt mondtam, azért, mert pénzt akarok keresni! Nevetett rajtam az árvaszéki ülnök. Nekem nagyon jól jött, hogy pénzt kerestem, mert az édesapám egyedül keresett, édesanyám háztartásbeli volt, és a két kisebb gyerek tanult még. A húgom tanítóképzőbe járt Miskolcon. Az öcsém meg iskolába járt, és ők még nem tudtak keresni. Én hamarabb kerestem, mert felszabadultam két év munka után, és úgy-ahogy megcsináltam a kalapokat. No, nem lehetett volna kiállításra vinni!

Olyan sorom volt, mint általában a tanoncoknak. Kinevettek, akik már értettek hozzá. Csak azt tudom mondani, hogy megtanultam, mint aki más ipart megtanult. Miről lehetett szó vidéken akkor? Vagy varrónő, vagy kalaposnő. Harmadik eset nincs. Itt ma a fiatalok nagyon sok mindent tanulhatnak. De énnekem nem volt erre alkalmam. Jártam, pénzért csináltam kalapokat. Aztán önállósítottam magam 1930 körül. Huszonhárom éves voltam, mikor önállósítottam magam, és tizenegy évig volt az üzlet, aztán a deportálással megszűntették.

Az üzletem Szolnokon volt, a Fő utcán. Jó forgalmú üzlet volt. Mert eleinte nagyon kevés kalapos volt, akkor kezdtek szaporodni már. De nem ártott. Szolnok egy nagy mezőváros, jellegtelen. Nincs kirándulóhely, nincs ott semmi. De üzletileg nagyon jó volt. Ma már az se, mert ma ahhoz közel van Pest, mindenkinek van gépkocsija, komolyabb vásárlás vagy divatholmi miatt följönnek Pestre, és itt van száz kalapos. Akinek ilyen igénye van. De akkoriban Szolnokon nagyon sok vevőm volt. Hogy szép kalapok voltak-e, az ízlés dolga. Mindig az igénynek megfelelőt kellett hozni. Ott nem lehetett olyat, ami Pesten, a belvárosban kellett volna. Hanem ilyen egyszerű dolgokat árultam, amiben Szolnokon is lehetett lenni. Mert azért az mindig megvolt. Nagyon feltűnően nem lehetett öltözködni, vagy aki azt megengedhette magának, az már valami magas rangú volt. Hát ki számított Szolnokon? Vagy a jó módú ügyvéd – mert nem mindegyik, volt ott harminchat ügyvéd, de nem mindegyiknek ment jól –, szóval a jól kereső ügyvédek feleségei vagy orvosok feleségei, aztán a megyeháza meg a városháza vezető tisztviselői, azok tudtak öltözni. A pénz miatt is, na meg feltűnt, ha valaki túlöltözött. Az egy vidéki város. Ott megjegyzik, mindenkit ismernek. És akkor utána fordul, hazamegy, és már mondja is, hallottad, hogy nézett ez ki? Micsoda kalap volt rajta!

Kellett a választék, nekem volt. Én nagyon szerettem egy egyszerű vasutas vagy mondjuk, vasúti tiszt feleségét kiszolgálni, vagy egy városházi tisztviselőnőt, vagy banktisztviselőnőt, mert azok ugyanazt akarták, amit én. Csak színben, választékban esetleg mást, de azok se akartak feltűnő dolgot csinálni. Az üzletben csak női kalapok voltak. Meg volt gyerek is egypár, de a gyerekekkel probléma volt. Igen, mert a gyerekeknek a fejmérete kicsi, és ha fölhúzta az ember a fejére, akkor sikított, hogy nyomja a fejét! A gyerekdolgokat árulták a divatáruüzletek: pulóver, hálóing, mindenféle vegyesen. Ha a gyerekeknek vettek egy kiskabátot, vettek hozzá egy kis sapkát, nem kellett a kalap. Csak előfordult, hogy csináltattak valamit a gyerekeknek, és akkor az anyagból kellett

csinálni hozzá kalapot. Az a kisebb gond volt.

A kalapok nagy részét én vettem készen, egy részét meg otthon csináltuk. Ami olcsóbb volt, és jobban megfelelt a választék szempontjából, azt megcsináltuk otthon. De főleg készen vettem. Pesten volt a nagykereskedés, kéthetente feljöttem a kalapokért.

A húgom tanítónőképzőt végzett Miskolcon. Pontosan nem tudom megmondani a dátumot. Négy polgári elvégzése után öt évig járt a tanítónőképzőbe. Rózsa Imre volt a húgom férje, 1941-ben esküdtek, egyházi és állami esküvőjük is volt. Imre nem volt eredetileg szolnoki, de ide nősült. Zsidó volt, 1910-ben született. Kereskedő volt, a háború előtt nem volt saját üzlete, alkalmazásban volt egy textilüzletben. A húgom nem dolgozott. Tanítónő volt, de nem ment állásba. Férjhez ment, háztartásbeli lett, az is maradt végig. Gyermekek nem született.

Az öcsém, Géza koraszülött volt, két ujja össze volt nőve. Az ujja úgy nőtt össze, mint ahogy a kacsának, a libának van ilyen hártya, ez volt a hibája, semmi más. Csak ő nagyon restellte. A Verseyhy Gimnáziumba járt [akkor: Magyar Királyi Állami Főgimnázium]. Az érettségi után, egy darabig még abban az időben, foglalkozás mellett, mivel nem volt dolga, tanított buta gyerekeket. Korrepetált, magánórákat adott. Meg irodában dolgozott valahol, nem tudom már pontosan, a Városházán volt sokáig. A háború előtt nem tudott elhelyezkedni. Akkor nagy volt a munkanélküliség. Rendes, normális ember volt, köztisztviselő volt évekig.

Szolnokon két hitközség volt. Volt az ortodox hitközség, oda tartoztunk mi. És volt a neológ hitközség, oda tartozott a nagyobb tömeg. Meg a jobb módúak, szóval egy más réteg. A városban két zsinagóga volt. A mienk, az ortodox az egy kis templom volt. Mellette volt vágoda meg ilyesmi [lásd: sakter]. És a nagy neológ hitközség, hát gyönyörű templomuk volt, ugyanolyan, mint a szegedi! [A Magyar Zsidó Lexikon szerint formálisan nem szakadt szét a szolnoki zsidóság két hitközségre: a hitközség kongresszusi alapon működött, az ortodoxok pedig imaegyesületet létesítettek, amelynek a székhelye a régi zsinagógában volt. – A szerk.] De magtárnak használták a második világháború alatt, és az orosz [szovjet] uralom alatt is. És aztán többé nem lett templom, nem lett felújítva. Aztán renoválták, és most talán múzeum. [A Tisza-parti ligetben álló, 1898-ban épült nagyméretű, reprezentatív zsinagóga ma kiállítási csarnok. – A szerk.]

Mi ortodoxok voltunk. A neológok megették a szalonnát meg a tréfli ételt meg mindent. Nekünk külön sakterünk volt, aki levágta az állatot, és otthon a vallás szerint kikóseroztuk és úgy fogyasztottuk el [A kikóserozás menete a következő: a jól leöblített húst fél órára langyos vízbe áztatták, hogy a só majd jól kiszívja belőle a vért. Utána az ismét leöblített, inaktól megszabadított, bevagdalt húst közepesen durva sóval alaposan besózták, és ferde felületre helyezték, hogy a vér kifolyjon belőle. A májat tűzön is ki kellett perzselni (miként a nem friss, három napnál korábbi vágásból származó húst is). Legkevesebb egy órán át kellett ilyen állapotban tartani a húst, majd ismét le kellett öblíteni, háromszor egymás után. – A szerk.]. Viszont a neológoknál nem, ott megfőzött a szakácsnő. A neológok legtöbbször a jobb módú is volt. Tudott szakácsnőt tartani, de amelyik nem tartott szakácsnőt, maga is ugyanúgy csak simán lemosta a húst, megették és kész!

Szolnokon általában modernebb emberek éltek, nem voltak régi vágású zsidó családok. Hanem kissé modernebbek. Csak kereskedő volt ott meg néhány iparos. De az nagyon kevés. A többi tisztviselő meg ügyvéd, orvos. Hogy ilyen zsidó foglalkozás volt-e, nem is tudom. A nagytemplomba jártak sokan. És volt egy nagyon művelt ember, doktor Heves Kornél. Mást nem

tudok róla [Dr. Heves Kornél (1870–1945) – 1898-tól 1944-ig Szolnokon működő rabbi, hittudós, oktató. – A szerk.]. Volt egy könyvem is tőle, az ő életéről, de azt valaki elvitte. Őt a deportálásból kiemelték, mielőtt elindultunk, és elhozták Pestre. Ez a pesti rabbiságnak a munkája volt, hogy akit tudtak – nem mindenkit –, felhoztak Pestre, és valahol elmenekítették [Heves Kornélt és Herskovits József törökszentmihályi főrabbit családjukkal együtt a szolnoki cukorgyárból az auschwitzi halálvonat indulása előtt Budapestre szállították egy védett házba. Heves rabbi átvészelte a nyilas (lásd: nyilasok) terrort és az ostromot. A felszabadulás után röviddel azonban az átélt borzalmak következtében meghalt. – A szerk.].

Szolnokon volt egy zsidó elemi iskola. Én is odajártam. A testvéreim is ott végeztek. Felekezeti iskola volt, de oda jártak csodálatos keresztény emberek is. Ott állítólag nívósabb volt a tanítás. És nagyon sok magas rangú tisztviselőnek, megyeházi meg városházi tisztviselőknak a gyereke oda járt. Állítólag sokkal többet tanultak, meg aztán nem keveredtek el. Mert voltak az elemi iskolában cigány gyerekek, meg ilyen kimondottan rosszul öltözött koszos, piszkos gyerekek, attól mentesültek. Mert a zsidó iskolában vizsgálták őket, és ha piszkos volt valaki, azt hazaküldték. Mert volt olyan zsidó gyerek is, aki mocskosan, piszkosan, mosdatlanul jött, de őt hazaküldték. Nem engedték beülni az iskolába. Valamennyire tartották a nívót, amennyire lehetett. Tanulni kellett, azt tudom, mert kaptam egypár nyaklevest, ha nem tanultam jól. Nekem véletlenül volt három vagy négy tanítóm. Egy férfi tanító volt, az nagyon szigorú volt. Az volt a szokásom, hogy néztem ki az ablakon, és nem figyeltem.

A polgáriban éreztük már az antiszemitizmust [Kb. 1921–25 között járt polgári iskolába. – A szerk.]. Volt egy Margit néni nevezetű tanárunk, hát ő örökké a templomot járta. Sőt, volt az úgynevezett lyukas óra, amikor katolikus hittanóra volt, akkor mi szabadok voltunk. De csúnya megjegyzéseket tett. Például minden egyes alkalommal felolvasta, hogy kik menjenek ki, mert most katolikus hittanóra lesz. Pedig mindenki tudta, hogy kik azok. Akkor nem értettük a dolgot. Akkor a köznép nem politizált. Akkor politikus volt egy szolgabíró, egy ügyvéd, egy földbirtokos, ezek voltak a képviselőházban. Minket nem is érdekelt, ők ott voltak, hozzájuk kellett fordulni valamiért, ha kellett. Például voltak birtokrendezések, azokat ők hajtották végre. De a hétköznapi emberek, mi legalábbis nem foglalkoztunk politikával.

Azt mondhatom, hogy a második világháború előtt Szolnokon antiszemitizmust nem éreztem. Mert a társaságom az zsidó volt. A kolléganők vegyesen voltak, de nem volt akkor az antiszemitizmusról szó. Volt egypár nő, már akkor, mikor felnőttem, akiről utólag tudtam meg, hogy a papokhoz jártak. Mert volt ott több iskola, nem csak elemi, hanem gimnázium is volt olyan, ahol vallástanárok tanítottak. Az a várban volt. És azokból antiszemitákat neveltek. Mi együtt játszottunk velük, együtt kirándultunk. Én nem vettem észre, nem bántott senki. Azt utána kinevelték belőlük, a szellem, a hitleri szellem jött nekik Magyarországra. 1933-ban jött Hitler. Mi meg még otthon csücsültünk. De a szellem az bejött. Megmondom őszintén, nem is foglalkoztunk vele, nem hittük, hogy ilyen tragédiához fog vezetni.

De az antiszemitizmus már a háború előtt jelentkezett. Járáttuk „Az Újság”-ot, az egy demokratikus lap volt [„Az Újság” c. liberális szellemű politikai napilap 1903-ban indult, főszerkesztője (1919-ig) Gajári Ödön volt. A Tanácsköztársaság alatt, 1919 májusában betiltották, és csak ősszel indult újra. 1925-ben a belügyminiszter ismét betiltotta „Az Újság”-ot, és néhány hét szünet után ekkor indult újra „Újság” címmel. A munkatársak között volt Mikszáth Kálmán, Herczeg Ferenc, Kozma Andor,

később Móricz Zsigmond is. 1944 márciusában szűnt meg. – A szerk.]. Nem foglalkozott először a zsidó kérdéssel, aztán utána muszáj volt. Az újságíró szemén keresztül láttuk ott vidéken, hogy mi van. Az újságban figyelmeztettek, hogy valami komoly dolog készül, pedig ők sem tudtak mindent. Aztán többet nem tudtunk róla, mert mondom, nem is politizáltunk, nem jöttünk össze keresztényekkel. A szomszédainkkal csak, de azok nagyon rendesek voltak. Mikor elvittek deportálásra minket, lehúzták a rolót, nem nézett ki senki az ablakon, hogy lássák. Nagy szeretettel fogadtak, mikor visszajöttünk. De ezek a mi szomszédaink voltak, nem mindenkinek volt ilyen. Ott laktunk ugye, kicsi gyerekek voltunk, mikor odavittek, úgy ismertük őket. De amikor hazajöttünk, ők adták az első tányért kölcsönbe, meg a villát, kanalat, mert nem volt semmink.

Az öcsém nem volt katona, csak bevitték munkaszolgálatba. Abba a lágerbe olyanokat tettek, akiknek volt valami hibája, mert akkor még volt orvosi vizsgálat. Akkor még nem söpörték az embereket. Egy magyarországi lágerban volt, mert ő hibás gyerek. A beszéde is olyan furcsa volt, mi úgy hívtuk ezt a lágert, hogy nyomorékok lágerja. Ott mindenki olyan volt, akinek valami hibája volt [*Sajnos, egyelőre nem tudjuk azonosítani ezt a Grün Magda említette „magyarországi lágert”, amelynek tagjait agyonlőtték. Mindössze annyi információnk van, hogy Püspökladányban a VI. munkaszolgálatos zászlóalj volt, legalábbis ott székel a parancsnoksága. – A szerk.].*

Az öcsémet az utolsó pillanatban sikerült kihozatni a lágerből. Nem sokkal utána agyonlőtték az egész társaságot, a tábort, ami Püspökladányban volt. Tiszta jóakaraton múlt csak, hogy elengedték. Az öcsémnek volt egy katonatiszt barátja, évfolyamtársa. Én ahhoz elmentem még a gettózás előtt, és mondtam, hogy hol van az öcsém. Persze mindjárt kérdezte is, hogy hol van. Mert osztálytársa volt. Azt mondta, megpróbálja kimenteni onnan. Mi már akkor a gettóban voltunk. A gettóba behozta egy katona, kísérettel, és letették. Gondolták, úgyis elvisznek a pokolba bennünket. Az a katonatiszt barátja kimentette, de sajnos a végzet, a sors milyen kegyetlen tud lenni! A fiút bombatalálat érte otthon. Hazajött szabadságra a mamájához, özvegy édesanyja volt, lement a pincébe, ott laktak a Liget utcában a vasutastelepen, a vasúti kolóniában. Akkor volt 1944-ben a szőnyegbombázás az állomáson. És ott halt meg a bunkerban [*1944. június 2-án érte súlyos légitámadás Szolnokot. – A szerk.].* Pont a bunkert találta el a bomba, és az édesanyjával együtt ott halt meg. Ő, aki megmentette az öcsémet. Nem tudom, ez volt a jutalom? Isten kifürkészhetetlen akarata.

Szolnokon először a gettóban voltunk, körülbelül négy hétig, aztán a cukorgyárba vittek minket, ott egy hétig voltunk bezárva. Sokan voltak ott, ötezer ember. Szolnokon ötezer zsidó volt, mikor deportáltak bennünket. Jó, abban benne volt a vidék is. Mert a szolnoki lehetett olyan kétezer, és a többi meg vidékről hozták, Törökszentmiklósról meg minden faluból, városból a környéken. A megyéből hozták őket. A cukorgyárban borzasztóak voltak a körülmények. Nem volt vécé, csak latrina. Ennivaló nem volt, csak egyszer egy nap kaptunk egy levest.

A család együtt maradt. A holokauszt alatt odavoltunk, deportáltak Ausztriába, Strasshofba. Onnan még elvittek pár kilométerre, de annak már a nevét nem tudom. Strasshof Ausztriában van, egy kis nyaralótelep volt. Oda vittek bennünket, ott aztán elosztottak másfelé, Semmering meg ilyen helyekre. Ez a mi csoportunk volt, de a másik, a nagyobb részét a szolnoki zsidóknak Auschwitzba vitték. Azt mi, hála istennek, elkerültük.

Szolnokról két vonat ment, az egyik Ausztriába ment, a másik Auschwitzba. Na most lehetett jelentkezni, és mi olyan zsúfoltan voltunk, és úgy szenvedtünk a cukorgyárban a tömegtől, a

szennyből meg mindentől, hogy azt mondtam, akárhová megyünk, csak menjünk innen. Én jót tettem, mert arra vállalkoztunk, pedig mi nem tudtuk, hogy hova fognak vinni, semmit sem tudtunk. De így abba a vonatba kerültünk, amelyik Ausztriába ment, na ez sem volt egy életbiztosítás, mert nagyon sokan meghaltak. Nálunk is. Kétszázan voltunk, kétszáz embert leválasztottak, elvittek valami helyre, de annak a nevét nem tudom, nem messzire. És egy padlástérben helyeztek el Strasshofban. És akkor ott voltunk. Jártunk a vasgyárba dolgozni, a Waagner és Bíró céghez [*Waagner-Bíró A. G. Eisen- & Stahlwerk, Wien-Linz*]. Ez már történelem, ugye?

Mind az öten – édesapám, édesanyám, az öcsém, a húgom és én – ott dolgoztunk a vasgyárban, a Waagner és Bíró gyárban. Fabarakokban laktunk, priccsen aludtunk. Ágynemű persze nem volt, hanem szalma volt, és azon aludtunk. Kétszáz ember volt bezárva oda. Az a kétszáz ember meg tudott lenni, mert nem bántottuk egymást, elég nagy volt a bajunk. Kaptunk feketekávét reggelire, ami hát víz volt, fekete víz, persze nem feketekávéból főzve. És délben dörgeműzést kaptunk, dörgeműze, az egy közismert kifejezés, aki lágerban volt, vagy valamit hallott róla, az tudja, mi az. Marharépa, amit felaprítottak, megfőztek azonmód sárosan. Tele volt kukaccal meg minden. És délben ez a répa volt. Egy szelet kenyér, tizenkét deka lehetett. Megmérték. Egy valakit, akit megbíztak, annál volt mérleg is, és tizenkét deka kenyér, ennyi volt az egész. Éhenhaláshoz kevés, megélhetéshez, ahhoz is kevés! Mert azért aki megette, még életben maradt, nem halt éhen! De borzalmas volt! De voltak, akik kaptak rendes kosztot, akik a mezőgazdaságban voltak. Mi nem kaptunk, csak dörgeműze, az valami borzalom. Azért sorba álltunk. Vittünk magunkkal csajkát.

Aztán az embereket elhelyezték munkára, nem lehetett válogatni. Úgy voltunk ott, mint a katonaságnál, be voltunk valahová szállásolva, aztán ott felolvasták, hogy ki hova megy, és kész. Volt, aki a konyhán helyezkedett el, az onnan hozott egy kis ennivalót, vagy ott evett. A munkacsapat-vezető meg a többiek a vasgyárban azt mondták, hogy hogy gondolták ezt, mikor Ausztria is éheznek? Hogy gondolták azt, hogy ide küldenek, nem tudom, hány ezer embert? Nem tudtak élelmezni bennünket. Hadifoglyok lettünk, úgy dolgoztunk. A gyár az egy privát gyár volt, és úgy kért munkaerőt a táborokból. Mert a német munkás az katona volt, az nem tudott odajönni dolgozni, hát az itteni hadifoglyokat dolgoztatták. Én is dolgoztam, de tíz fillér hasznot nem csináltam. Gépeken kellett dolgozni a vasgyárban. Én ezzel az óriási termetemmel a vasgyárban!

A gyártulajdonos, a vezetőség rendes volt velünk. Ők kényszerültek fölvenni bennünket, foglalkoztatni, és ez volt a jobbik eset. Mert ha a vezetőség elrendelte volna, hogy ezeket ugyan kihozták, de munkát nem tudnak adni, agyonlőtték volna minket és kész. Senki nem vonta volna felelősségre őket. Mások kaptak mezőgazdasági munkát, mi meg gyári munkát. Egy felügyelő volt a hatóság részéről, az is rendes volt, már amennyire rendes lehetett, ha valaki elszökött, azt le kellett lőnie, az volt az állása. De aztán jött egyszer egy bizottság, egy tölgyfalombos tiszt [*A Nagynémet Birodalom legmagasabb rangú katonai kitüntetése a II. világháborúban az 1813-ban alapított Vaskereszt volt, amely a harctéren tanúsított bátorság, eredményesség és a vezetési érdemek elismerésére szolgált. Magasabb rangú fokozata a lovagkereszt volt, amelynek tölgyfalommal díszített magasabb fokozatait azok kaphatták meg, akik már rendelkeztek a Lovagkereszttel. A lovagkeresztet nyakba akasztott szalagon viselték. – A szerk.*], egy német tiszt kiválogatta, hogy aki nem dolgozik... Mint az én drága anyám, hát már öreg volt. Az apám az dolgozott, hordta a kohókba a szenet talicskával. De a mama nem dolgozott. Jött egy bizottság, és olyan jó volt a láger vezetője, hogy azt mondta, a mama is vegyen egy porrongyot vagy egy seprűt

a kezébe vagy valamit, mert jön a bizottság, és dolgozzon! Megmentette az életét! Mert ott harminc embert azonnal elvittek. Volt egy tüdőbeteg szolnoki bácsi meg a felesége, hiába könyörgött az asszony, hogy mi nem tudunk dolgozni! Nem dolgoztok, jól van, szálljatok be az autóba! És az az autó az gázzal volt feltöltve. És mikor elindult, akkor gázt engedtek rájuk, és az erdőben elszórták a holttesteket. *[A történeti kutatások mai állása szerint Strasshofban és környékén nem voltak teherautókban működtetett úgynevezett mozgó gázkamrák. – A szerk.]* De nem csak mitőlünk vittek el, más lágerekből is. Nekem személyes ismerőseim voltak.

Nálunk a lágerban mindenki szolnoki volt, meg Törökszentmiklósról is voltak páran. Különben tiszta szolnoki társaság volt, persze. Ott volt mindenki, sőt még egy kisbaba is született! Annak el kellett titkolni a sikongatását, mert az olyan éhes volt. Úgy sikongott, mert az anyjának nem volt teje. A munkacsapat-vezető hozott tejet neki. Azt mondták, csak a száját fogjátok be, mert meghallják. Lehet egy picit babának befogni a száját? De túlélte, ma orvos, a Zsidókórházban van. Ott született a lágerban. Nagyon helyes orvos, nagyon jó belgyógyász.

Az osztrák nép az kritikán felüli. Ahogy meneteltünk, egy darab kenyeret megkenve valamivel a zsebünkbe dugtak, és hát szóval mindenkinek adtak valamit, amit tudtak. De hát ór kísért bennünket. Ha rajtacsípték, ötven méterről eltalálták, agyonlőtték. Az osztrák nép nagyon rendes volt. Persze voltak, akik ott is maradtak a mai napig is, Bécsben élnek. Mert az más világ.

Ott szabadultunk fel, Strasshofban. Mi kezdettől fogva ott voltunk, júliusban értünk oda [1944], és a jövő év május kilencedikén szabadultunk. A felszabadulás az részleges volt, mert először kimenekítettek nem tudom, kik valakiket, egyenként, persze az is lehet, hogy rossz szándékkal vitték el őket, nem tudom. Mi arról semmit sem tudtunk. Azokat talán elvitték külföldre, valami kapcsolatuk lehetett. És aztán mi meg, minden ajtó nyitva volt, az örök eltűntek, mi meg elindultunk hazafelé. Nem egyszerűen, mert gyalog jöttünk az országúton Pozsonyig. Drága anyámat toltam taligán az országúton.

Sokan voltunk ott Szolnokról. Nem tudnám megmondani, hogy hányan voltunk, mert nagyon sokan meghaltak a deportálásban. Voltak olyanok, akik már akkor nyolcvan évesek voltak, meddig bírta az az éhezést, semeddig. Például a Halász Sanyi szülei ott voltak végig, és velünk jöttek. Én mondtam nekik, hogy üljenek le egy fa alá, mert olyan gyengék voltak. Hiába volt itthon két sikerült gyerekük meg egy lányuk, de ott nem volt senki. Senki nem törődött velük. Ott is maradtak. Én mondtam, szaladtam fűhöz-fához, hogy ott van az öreg Halász! Hogy a Halászekat kellene elhozni! Üzletük volt nekik. De minálunk a kocsin nem volt hely, pedig a drága apám szerzett egy lovat egy kocsival. Mindenütt lakatlan osztrák falvakon mentünk keresztül. Valahol elkötött egy lovat kocsival a papa, értett hozzá, mert ő volt katona. És akkor arra fölpackoltunk. De odajött egy szolnoki házaspár, és felült rá. Én visszamentem a Halászekért, hogy jöjjenek, talán el tudom vonszolni, de mire visszaértem, ez a házaspár már elfoglalta a helyet. És egy szekéren többet nem tudtunk elvinni. Úgyhogy azok ott haltak meg. Én mondtam Sanyinak, mikor hazajöttem, mert a testvére, a Feri nem jött haza, az sajnos odaveszett valahol. És én mondtam neki, hogy induljon el, keresse meg, talán élnek még. Azt mondta, ő ezt nem meri megcsinálni, mert ha valahol elkapják az oroszok, elviszik dolgozni, „málenki robotra” – úgy hívták [lásd: málenkij robot]. Ő nem meri. Majd hazajönnek. Sajnáltam őket, olyan rendes emberek voltak. Ha a Feri jött volna haza, az elment volna értük. De a Sanyi nagyon önző volt. Senkin nem segített. Mikor már itt voltunk, és kellett volna – ő nagy valaki volt. Szégyellem elmondani. Pedig az

öcsémmel összejártak, olyan rendes fiú volt.

Mikor Pozsonyba értünk, ott bezártak egy üres szállodába. Az oroszok figyelmeztettek, hogy ne menjünk ki az utcára. Bedeszkázták az ablakokat, mindent, mert részeg oroszok jártak a városban. Egy orosz tiszt volt ott, én nem tudtam vele beszélni, de az öcsém beszélt németül, és németül tudott az orosz is, ő egy műveltebb ember volt már. Nagyon sok kitüntetés volt. Azt mondta, ha kimegyünk, életveszélyben vagyunk. Elsősorban a nőket hajkurásszák, ha nem megy, akkor agyonlövik. Ezek részegek. Pozsonyban rengeteg borpince volt, egész sorok. Leitták magukat „egy nap a világ!” jelszóval. És akkor persze be voltunk zárva, de étlen-szomjan a szállodában, nem tudom, mennyi ideig. És akkor az oroszok segédletével kimentünk, fegyveres őr kísért bennünket egy pékségbe, ahol adtak kenyeret, meg feketekávé t főztek. Aki otthon maradt, nem tudott menni, annak vittünk. Én tudtam az idős szüleimnek vinni, de akinek nem volt ott a gyereke, vagy nem volt ott hozzátartozója, ott halt meg Pozsonyban, mert kimenni nem tudott. Ennivaló nem volt, mert a szálloda nem működött. Csak ki volt ürítve. És akkor utána megint elengedtek bennünket, és elindultunk. Amikor az oroszok elvonultak, akkor kinyitották, és azt mondták, aki akar, mehet haza. Aki nem akar hazamenni, az kap útlevelet, és mehet a világ bármely részébe. Nagyon sok volt, aki azt mondta, hogy egyenlő esélye van az egész világon, nincs semmije és senkije, és elment. Persze ott akkor már rengeteg munkaszolgálatos volt, cseh fiúk voltak. Úgy, ahogy elláttak bennünket, aztán elindultunk.

Pozsonyból nem tudom, hová, mennyi ideig mentünk, míg kaptunk vagonot. De elvitték az oroszok a mozdonyt. Nekik szállítani kellett, hát még állt a háború. Kellett nekik a mozdony. Vagonjuk volt. Egyszer csak akarunk menni, nem megy. És akkor valaki azt mondta, menjetek gyalog, nem vagytok már messze! Fogalmam sincs, hol voltunk már, valahol Magyarországon, már nem Csehszlovákiában. És akkor így kerültünk egy másik vagonba. Nem is a Keletibe érkeztünk, hanem a Józsefvárosi pályaudvarra. Aztán vizsgáztattak bennünket, adtak valami papírt. Hát, hogy honnan jöttünk, hányadikán és személyi adatok. Persze ez annak idején jó volt, mert kellett valami papír, hiszen a bizonyítványaink, az otthoni irataink azok mind elvesztek.

A háború alatt a Krajcsik nagymama nem volt velünk. Ő Pesten volt védett házban két özvegy lányával, Regina lányával és a sógorával. Először a Rákóczi úton voltak a lakásukban, és onnan beköltöztek a védett házba. A védett házban svéd védlevelük volt. A menlevél sok pénzbe került annak idején, sok svájci frankot kellett adni érte. Ők bent laktak Pesten, ismerték a forrásokat, ki tudták fizetni. Aztán onnan jöttek ki újra vissza a lakásba. Eljöttek, amikor lehetett. A védett ház sem volt egy életbiztosítás, mert előfordult, hogy feljöttek a nyilasok. Meg se nézték a papírt, hiába mondták, hogy itt vannak a svéd védlevelek stb. Oda se néztek. Leterelték az udvarra, és halomra lőtték. Vagy a Dunába [lásd: zsidók Dunába lövése].

A nagymama így menekült meg, hogy behozták Pestre a lányai. Átélt a háborút, és utána élt még, kilencvennégy éves volt, mikor meghalt, 1945 végén vagy 1946 elején. A nagymamáról a legutolsó kép akkor készült, amikor már kilencvennégy éves volt. Öreg, vallásos zsidóasszony. Be van kötve a feje. Teljes szellemi frissességben volt. A génjeit én örököltem.

Regina férjét Pál Fülöpnek hívták, három fiuk volt: Jenő, László és Andor. Nem voltak védett házban, munkaszolgálatosok voltak, az egyik, Pál Jenő harmincöt kilóval jött haza Buchenwaldból a háború után. Aztán rendbe jött. Szerencsésen hazajött mind a három fiú, de azóta már meghaltak.

A nagypapa meghalt a deportálás előtt. Miután ő meghalt, ott maradt a pomázi házban a két lánya, Ilona és Franciska, két özvegyasszony. Ezt a két nagynénémet Auschwitzba vitték, úgyhogy nyomuk se maradt. Mikor hazajöttünk, ők nem jöttek haza.

Amikor a két nagynénémet deportálták, ott maradt a pomázi ház üresen. Könyve a nagypapának rengeteg volt. Vallási könyve volt, vallástörténeti, de abból nem maradt egy gramm se. Valószínűleg olyan valaki vitte el, aki szétszórta szemétné. Mikor hazajöttünk, mi fölkerestük azt a házat, de ott szemét szemét hátán volt. Keresgéltek, kotorták az egészet, a ruházati cikkeket elvitték. A könyveket biztos szétszaggatták, vagy kidobták az udvarra, és az eső meg a hó... Nagyon értékes, szép, régi-régi bibliatörténetek, sajnos nincs egy gramm se belőle.

Mire hazaértünk Szolnokra, a sógorom, Rózsa Imre már otthon volt, mert az megszökött időben. Magyar munkaszolgálatos volt, és akkor szökött meg, amikor át akarták vinni őket a határon Mosonmagyaróvárnál. Ő Mosonmagyaróvárról származott, ismerős volt arrafelé. Egy bajtársával együtt szökött meg, a temetőcsősz bújtatta el őket egy sírboltban az ottani keresztény temetőben. A temetőört Wimmernek hívták, ugyanolyan korú volt, mint Imre, ismerték is egymást. Éjjelente adott nekik enni, mosakodhattak, borotválkozhattak, aztán nappal meg a sírboltba rejtőztek. Ezek voltak az igazi demokraták, akik emberségből csináltak ilyet. Pénzt nem kaptak érte, és ha elkapják, agyonlőtték volna. Ő egy sváb ember volt, de azzal együtt nem volt németbarát, emberbarát volt.

Mikor megérkeztünk, drága szüleinket egy időre itt hagytuk Pesten, mi meg Szolnokra mentünk. Hazaértünk Szolnokra, otthon nem találtunk semmit. Csak arra gondoltunk, ott van a házunk, legalább fedél lesz felettünk! Hát hova menjünk lakni? És akkor ott kezdtük a nagy életet! Nem volt semmink. Teljesen üres volt a ház. El lehet képzelni. Tíz hónapig üres volt, nyitva volt a kapu. Hát az ment ki meg be, aki akart.

Amikor hazajöttünk, a szomszédok adták az első tányért kölcsönbe, meg a villát, kanalat, mert nem volt semmi. Kaptunk ételt, az iskolában főztek nekünk, és hazavittük. Nem is lehetett ételhordót kapni, kis tejeskannában vittük haza, a drága szüleink nem tudtak már járni, a végén voltak. Aztán hazavittük az ennivalót. Amit nem lehetett kapni csak valamiért cserébe, az nekünk nem volt. Mert nem volt, amit cseréljünk. Se egy szál bútor, se ennivaló, semmi a világon. A szüleim a háború után borzasztó gyengék voltak, és nem volt semmink. Se fekhelyünk, semmi, csak az üres ház. A megpróbáltatásukat le sem lehet írni.

Miután hazajöttünk, jó darabig ettük azt a kosztot, amit kaptunk. A Joint fölállított egy konyhát a zsidó iskolában, és főztek. Azok elláttak bennünket. De mondom, még evőeszközt se tudtunk szerezni hirtelen. Ettünk. A Joint adott enni, és küldtek csomagot is. Legyünk őszinték, küldtek egész hajórakomány takarót, mert nem volt mivel takarózni. És az oroszok lefoglalták és kivitték, vagy pedig a laktanyákban használták, füttyültek ránk. Az orosznál nem volt zsidó vagy keresztény. Azok ateisták voltak, nem is úgy gondolkoztak, hogy most a zsidó hazajött. Pechje volt, de az orosz katona is ugyanígy szenvedett. Az is hazajött, annak is kellett segíteni. Fél Oroszország hadifogságban volt, meg kellett egyezni a nyugati államokkal, hogy hazahozassák őket. Velünk is volt a gyárban ezerötszáz orosz, hadifogságban dolgoztak ott.

Én nem politizáltam. Én a háború után a szüleim egészségével törődtem, amíg magukhoz tértek, járóképesek lettek. Egy-egy edénydarabot vettünk, hogy főzni tudjunk. Vásároltam a piacon, amit

lehetett kapni. Sokszor kimentem, és csak egy tök volt vagy ilyesmi, mert a jobb dolgokat már eltüntették. Nem volt könnyű az életünk, mert teljesen újra kellett kezdeni. Például jöttek le Pestről, ágyneműket hoztak, azért adtak a parasztok szalonnát, húst vagy valamit. De mi mit cseréljünk?

Voltak, akik maradtak, mi hazajöttünk. Nekünk nem volt rossz, mondjuk, negyven évig ez az uralom [szovjet], mert kisemberek voltunk mindig, nem is vártunk többre, mint ami volt. Újra beszereztünk használt bútort meg kölcsönbútort, abban laktunk. Visszakaptuk az életünket, nem sokat törődünk mással. Persze, aki igényesebb volt, azok elmentek, a legtöbbször. Ma Szolnokon csak ötven lélek [zsidó] van, de az is vegyes házaspár. Azért van ott, mert oda nősült, és esetleg az asszonynak a szülei szolnoki keresztény emberek, és ő is oda beházasodott, elvegyült. Más nincsen. Van hitközség, névleg, de nincs élet. Amikor ott voltam egyszer pár éve, amikor bementünk Szolnokra, hogy megnézzünk mindent, nem engedtek be a volt templomba. Most múzeum, és épp zárva volt. Mellette volt egy kis mellékhelyiség, abból csinálták a templomot, egy kis épület. Azt hiszem, hogy az van most is. Most már ötven éve nem lakom ott. Mikor szegény testvérem meg drága anyám élt, akkor csak a kapuig mentem meg az állomásig. Nem érdekelt senki más. A szüleim és a testvérem [a húga] Szolnokon maradtak életük végéig.

Volt énnekem egy vőlegényem. Egy kis kép maradt róla. És maradt egyetlen tábori lap, amiben írja, hogy nagyon jól van. Dehogyan volt jól! Már akkor munkaszolgálatos volt! Nem is jött haza többet. Sajnos! Egész más lett volna az életem. Utána lehetett volna férjhez menni, de Szolnokra nagyon kevés ember jött haza. Már 1942-ben besorozták őket, és a Don-kanyarba kerültek, a szolnoki fiúk nem kerültek haza! Én meg nem mozdultam el, mert örültem a háború után, hogy végre letehetem a fejem valahol nyugodtan szülői társaságban. És nagyon nélkülöztünk. El lehet képzelni, semmit nem kaptunk vissza, viszont nem is tudtunk szerezni. Van, aki ateista lett, van aki más vallásra tért át. Szóval az életkörülmények változtak meg, nem az emberek, hanem a körülmények. Történetesen én is áldozata vagyok annak, mert ha háború után nem lettem volna vallásos, keresztény ember elvett volna. De zsidó nem maradt, még írmagja sem. Aki maradt, az már elkötelezte magát valahol, vagy kivándorolt. A legtöbbször kivándorolt külföldre. Én meg itthon maradtam a szüleimmel. Nagy ritkaság, hogy a két öreg szülővel meg testvéreivel együtt, öten hazajöttünk. Az nagy ritkaság volt, még Szolnokon is. Csak még egy család volt, a Schwarczék.

A háború után 1951-ig Szolnokon maradtam sajnos. Mind Szolnokon maradtunk, ott is vannak eltemetve szegény szüleim a zsidó temetőben. Édesapám a háború után is kereskedéssel foglalkozott, fűszerüzletünk volt a Fő utcán még egy rövid ideig, bérelt új helyiséget. A háború előtt is ezt csinálta.

A háború után újrakezdtük, újra csináltuk, újra kértem az iparendélyt. Benne volt egy lakó az üzletemben, az rögtön ki lett pakolva onnan. És akkor elkezdtem újra, ott akartam folytatni, ahol abbahagytam. Bár megmondták, hogy nem érdemes. Mert voltak nagyon gyakorlott emberek, akik Oroszországban éltek még a háború előtt mint illegális kommunisták. Azt mondták: „Magduska, ne csinálja, mert két éven belül itt még az utolsó trafik is államosítva lesz! Ez a marxista elmélet, és ennek így kell történni” [lásd: államosítás Magyarországon]. Én azt hittem, hogy mit számít egy kalaposnő a marxista elméletnek? Csinálja a kalapot, aztán nem számít. De sajnos számított, mert az üzlethelyiségre azt mondták, kell! Két év múlva le volt húzva a roló. Egy túlbuzgó mócsing, ahogy azt szokták mondani, az elrendezte. Államosították az üzletet. Bejött egy aktatászkás pasas, azt mondta, ha van valami kabát vagy ilyesmi, azt kivihetem, semmi mást. És aztán lezárták, és ők

leltároztak, elvettek mindent. Nem tudom, mit csináltak a kalapokkal, mert azt csak el lehetett tüzelni. De nem engedtek hozzányúlani. Valami jó év múlva kihoztam a berendezést. De az is ugye, kinek kellett? Nem volt pénze senkinek berendezésre.

A háború után az élelmiszert úgy árulták, hogy egy ajtó nyitva volt, ott mértek krumplit, lisztet, ilyesmit. Nagyon kezdetleges volt. Ugye ott nem csak nekünk nem volt semmi, a keresztény lakosságnak sem nagyon. Csak a parasztnak volt. A mezőgazdaságban azoknak volt liszt meg zsír. Meg az oroszoknak volt az, amit ők elszedtek a lakosságtól, de másnak senkinek se volt. Ablakot nem lehetett látni beüvegezve. Csak papírral lehetett beszögezni az ablakot. Egy kifosztott ország volt. Pesten is halomban állt a kőtörmelék. Meg kell mondani, az akkori emberek építették fel az országot. Nem volt lakható. A vízvezeték nem működött. Amelyiket nem zárták el, az folyt az utcán. Amikor már nem volt víz, akkor semmi se volt. Ez ma már csak történelem.

Mikor elvették az üzletet [1949], akkor próbáltam egy darabig otthon dolgozni. De hát mi olyan kertvárosban laktunk, oda nem jöttek. Pesten minden pincelyukba elmennek, ha van ott egy iparos, ha kell. De Szolnokon csak a Fő utcán lehetett. Egyetlen egy utcán lehetett üzletdolgokat csinálni, és abból nem lehetett megélni. Egyszer csak magához tért a város, kiszabták a lakbéréket, a boltbéréket. Utána egy-két kalapos maradt, aki hazament a lakásába, és aztán újrakezdte. A kalap mellett lehetett bizsut tartani meg apróságokat, szóval valahogy meg lehetett belőle élni. Mint egy fizetésből, amit akkor adtak annak, aki állásban volt.

A húgom egész életében Szolnokon maradt, háztartásbeli volt. Nem dolgozott, mert a sógorom azt mondta, hogy nem kell. Azt mondta, nincs gyerek, miért kellene dolgozni, kire hagyják, ha keresnek? Így kényelmesebb volt, a húgom főzött, nem kellett vendéglői kosztot enni meg minden. Ő elvégezte a házi munkát, meg kertészkedett egy kicsit. Egyébként Miskolcon végzett, tanítónői diplomája volt neki. A húgoméknak saját házuk volt, lakbért nem fizettek. Éppen elég kiadásuk volt, mert egy családi házuk volt, aztán a felét eladták, a felében laktak.

A húgom férje, Imre nem tartotta a kóserságot, mert ő mikor hazajött a munkaszolgálatból, teljesen egyedül maradt. Volt neki testvére, a testvérének gyerekei, senki nem jött haza, és azt mondta: semmilyen Isten nincs! A testvérének például karon ülő csecsemője volt, egy kislány. Azzal együtt megölték. Az ő szeme láttára falhoz vágták először a gyereket, aztán a szülőt meg a gázba vitték. Az én sógorom azt mondta, hogy ő teljesen egyedül maradt. Szerencse, hogy a felesége megmaradt, de senki, senki! Előtte Mosonmagyaróváron laktak. Senki nem maradt. Azt mondta, ő nem hisz! Sok zsidó van így, azt mondja, ha Isten volna, ezt nem engedte volna. Persze erről lehetne vitatkozni, mert az Isten nem jött le, az emberek voltak gonoszak. A húgom azért megcsinálta a baromfit úgy, ahogy kell, de a sógorom azt mondta, nem kell vele dolgozni, ő megeszik mindent, nem törődik a vallással soha többet. Mondjuk, a háború előtt sem volt túlzottan vallásos, de hát hozzánk nőszült. Persze mi nem hagytuk, csak oda temettük a zsidó temetőbe. Most már ő meghalt, az akarata nem érvényesül. A húgomat akkor hoztam fel Pestre a Szeretetkórházba, amikor beteg lett [*Budapesten a MAZSIHISZ működteti a zsidó kórházat.* – A szerk.]. A húgom 1998-ban halt meg, aztán hazaszállítottam a férje mellé, mert a férje tizenöt évvel előbb halt meg, mellé van temetve.

Az öcsém, Géza a háború után, az 1940-es évek végén és az 1950-es években gyári főkönyvelő volt a Danuvia Fegyvergyárban [*Danuvia Fegyver- és Lőszergyár*]. Itt volt Budapesten, Zuglóban. Az 1940-es évek második felében magyarosította a nevét, Grün Géza helyett Garami Géza lett.

Társbérletben lakott.

Én 1951-ben eljöttem Pestre. Ennek egzisztenciális okai voltak. Ugyanis vidéken nem kellett a kalap, itt Pesten meg addigra szövetkezet alakult a mi szakmánkból. Szövetkezeti tag lettem mint kisiparos. De volt, akinek nem volt meg a mestersége, nem volt képesítése. Fölvettek, és teljesítménybérben dolgoztunk. Nem éltünk dúskálva, nem lehetett terveket szőni meg minden, de megéltünk. Én végig egy szövetkezetben voltam. Azt mondtam a főnökömnek, hogy én keresek másik helyet, mert egyre rosszabb a helyzet. Erre ő azt mondta, hogy másutt sem édesebb a szőlő. Ez politika, itt nem lehet nagy dolgokat csinálni. Ez az 1950-es években történt. Akkor nem volt senkinek semmiye. Akinek voltak külföldi kapcsolatai, kapott esetleg nyugatról valami cuccot. Meg kis dollárt, aztán ha megtalálták, akkor becsukták érte. Mert előfordult, hogy valaki kapott és ráfizetett, mert nagyon szigorú volt a rendőrség, nem úgy mint most. Akkoriban a munkán kívül nem foglalkoztam semmivel.

1952 óta lakom a Nádor utcai lakásomban. Tíz évig voltam társbérletben, aztán leválasztottuk, és azóta önálló a lakás. Itt lakott egy család, aki most Ausztráliában él, azokat kitelepítették, mert gazdagok voltak [lásd: kitelepítés]. Engem ide vettek előtte, hogy ne tegyenek be lakót, idegent. Akkoriban ha valakinek nem volt lakása, és jó elvtárs volt, kerestek egy nagy lakást, akárki lakott ott benne, berámolták. Aztán ehette a vadkörtét, ahogy mondták, mert kirakni senkit nem raktak ki. Engem ide vettek, de megmondták, hogy ők elmennek. És elmentek novemberben, de akkor bezúdult a nép. Volt itt három nagy szoba, és hát valami házmesterné az Akadémia utcáról ismerte a lakást, a családja Csillaghegyen volt az ő lakásában. Ott háborús bűnös volt a férj, be volt zárva. Akkor azok ide bezúdultak 1956-ban.

1956-ot itt, ebben a lakásban éltem át. Az úgynevezett háborús bűnösök mind kiszabadultak 1956-ban sajnos. És akkor ide bejöttek valakik, és énnekem maradt egy szoba. Na most lehetett volna lemenni az utcára és keresni, mert rengetegen elmentek. Én nem mertem, mert lövöldöztek az utcán. A Földművelésügyi Minisztérium tetejéről lövöldöztek. [*Grün Magda a Földművelésügyi Minisztérium közvetlen közelében lakik. – A szerk.*] Volt olyan, aki lement egy falat kenyeret szerezni, mert ugye 1956-ban nem volt szabad a kereskedelem [lásd: 1956-os forradalom]. Nagy teherautóval hozták a kenyeret, sorban álltak. Elöttem állt például egy fiatalember egy szatyorral, olyan necc hálóval. Megkapta a kenyeret, felszállt a biciklire, azt mondta, Újpesten várják őt. Nem ért tíz métert se, eltalálták, leesett a bicikliről, a kenyér ott maradt, nem tudom, meghalt-e vagy mi történt. Ma, ha ilyen ér valakit az utcán, akkor hívják a rendőröket, de akkor nem lehetett hívni senkit. Akkor mindenféle bűnözők jártak az utcán. Kiszabadultak a börtönökből a köztörvényes bűnözők. Akik csinálták a Köztársaság téren azt a nagy gyilkolást, azok köztörvényes bűnözők voltak már előtte. Istenem, az a Mező Imre micsoda rendes fiú volt! [*A nyugat-európai mozgalmi múlttal – Belgium, Spanyolország, Franciaország – rendelkező Mező Imre a budapesti pártbizottság másodtitkára volt, ő volt a pártapparátus felső rétegének egyetlen olyan tagja, aki a forradalom előtt is kapcsolatban állt Nagy Imrével. 1956. október végén a veszélyes helyzetben sem hagyta el a budapesti pártbizottság Köztársaság téri épületét. Megkísérelte elérni az október 30-i ostrom békés befejezését, s mint egy háromtagú tárgyalódelegáció tagja, kezében fehér zászlóval lépett ki a kapun, azonban lelőtték, s sebesülésébe másnap, november elsején belehalt. Lásd még: Köztársaság tér, 1956. – A szerk.*] Debreceni volt [*Mező Imre Ramocsaházán született, Szabolcs vm.-ben, nem élt Debrecenben. – A szerk.*]. És annak idején járt ott Szolnokon. 1956-ban azt vártuk, hogy mikor lőnek a házba! Ők nem válogattak. Akik a Földművelésügyi Minisztérium

tetejéről lóttak, azok a közönséget lótték. Az ellenállókat, akik 1956-ban kivonultak, hogy le avval a rendszerrel!

Épp hazajöttem munkából hat órákor, állt a nagy tömeg, nem tudom, hogy ez pontosan melyik nap volt, egy hétköznap. Én megvettem egy fél liter tejet, akkor üvegben árulták. És egy fél kiló kenyeret és tíz deka vaját. Nem volt szatyrom, a két kezemben fogtam. És itt álltam, és néztem, de amikor hallottam, hogy a Földművelésügyi Minisztérium tetejéről lónek, akkor felszaladtam. Mondom a házmesternének: „Mi történt?” Mert akkor kulcsot kellett kérni, hogy ő nyissa ki az ajtót. Azt mondja, felvonulnak, forradalom van! Én nem láttam senkit, én hazajöttem a villamoson, és kész. Azt mondja, pedig az van. Ne is jöjjön le, Magdika, azt mondja, mert itt nagy baj lesz! Idős hölgy volt, ismerte a dörgést! És akkor bizony nem lehetett kimenni. Nekem nem volt háztartásom, hát csak a kenyeret meg kekszet, ilyesmit ettem. Nem lehetett lemenni, az üzlet bezárt. Ez úgy három-négy napig tartott. Az oroszok itt voltak. Nem igaz, hogy bejöttek, azok itt voltak. Csak nem mutatkoztak. Kivezényelték őket, és aki az utcán volt, az megjárta, mert lövöldöztek, vagy eltalálták, vagy nem. Volt olyan, aki itt lakott, de az édesanyja Újpesten lakott, és haza akart menni. Már nem jártak a villamosok. Jobb erre nem rágondolni, szörnyűség volt 1956-ban!

1956-ban a szüleim, a testvérem és a sógorom lent laktak Szolnokon. Szolnok egy olyan város volt, ahol valamilyen alagsorban voltak a Kádárék már, megszervezték az ellenállást, november negyedikére csend lett. Voltak másutt még villongások, de Szolnokon ilyen szempontból nem. Nagy volt a proletárközösség, meg az orosz hadsereg nagy része ott volt. Úgyhogy ott nyugodtan lehetett lenni. *[1956. november első napjaiban Szolnokot szovjet csapatok szállták meg. Az általuk ellenőrzött szolnoki rádió hullámhosszán, de valójában Munkácson tartózkodva adták ki nyilatkozatukat Kádár Jánosék a „Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány” megalakulásáról. Kádárékat a Szovjetunióból hozták vissza Magyarországra, és vitték Budapestre a szovjet páncélosok. Az, hogy a proletárközösség az 1956-os események elleni védelmet szolgáltatta volna, szintén csak a forradalom leverőinek öngazoló kijelentése. Az 1956-os forradalmi eseményekben a munkásság kifejezetten nagy és aktív szerepet vállalt. – A szerk.]* Persze volt, aki elvállalta, és elindult 1956-ban külföldre.

1957-ben, hetvenhat éves korában édesapám agyérelmeszesedést kapott. Pestre kellett volna hozni, itt volt, meg van is a zsidóknak ilyen kórházuk, ahova mindenkit bevesznek. Azt hiszem, édesapám betegségéhez hozzájárultak a körülmények is. Nem tudta a megváltozott világot elfogadni. Olyan korban volt, amikor ez a megváltozott világ az ő részére elérhetetlen volt. Minden állami tulajdonba került. Az ő üzletét is elvették. Az agyérelmeszesedés az olyan betegség, hogy az egyik órában az ember tiszta, aztán meg már nem tudja, mit csinál. Szerintem az édesapám tudta, hogy hová megy. Ő olyan éles eszű ember volt, hogy nem tudta elviselni. Vissza tudott jönni a háborúból velünk, és mégis így végezte. És milyen nehezen találtuk meg, 1958. januárban veszett el, és májusban fogták ki a Tiszából. Aztán Szolnokra vitették, ott lett eltemetve a zsidó temetőben.

Én az egész szövetkezeti munkát 1952-ben kezdtem [lásd: kisipari szövetkezet; a kiskereskedelem államosítása]. A szövetkezet sapkákat és kalapokat is forgalmazott, az egyensapkáktól kezdve a női kalapig minden oda tartozott. A vállalatnak több üzletében dolgoztam. Először a Tanács körút 8-ban, aztán a Szent István körút 15-ben, így dobálták az embert. Akkor tíz fiókja volt a vállalatnak. Mindig, ha kellett valahová, besuszteroltak. Évenként változott, hogy hol dolgoztam. Most már nincsenek meg ezek az üzletek. Ez mind kalapüzlet volt. A végén Csepelen dolgoztam, boltvezető

voltam. Az már a vállalatnak az üzlete volt, ott vezettem egy üzletet, talán most is megvan, nem tudom, azóta sem voltam Csepelen. Voltak ott beosztottak. Egyik nap volt, másik nap nem. Nem volt vonzó Csepelen dolgozni, mert messze volt a várostól, meg nem is volt olyan vonzó, akkor már nyíltak az áruházak. A Corvin meg az egyik meg a másik, inkább oda mentek. Egyszemélyes vezetés volt, de szezonban volt valaki mindig, aki kiségtett. Sok vevő volt, Csepel nagyon jó terület. Mai napig is jól megy ott, csak most már építettek áruházakat. Én nem voltam azóta kint, pedig hívtak. Sok üzletet megszüntettek, mert átépítették a boltokat.

Külföldön nem jártam sajnós. Nyaralni voltam, Hajdúszoboszlón. Mert a lábaim olyanok voltak, mikor hazajöttem Strasshofból, mint egy oszlop, és nagyon fájt. Ilyen reumás. Amikor Hajdúszoboszlóra jártam, ott nagyon jó volt a fürdőben. Meg itt is eljártam a gyógyfürdőbe úszni, muszáj volt úszni, hogy mozgassam.

Nem nagyon értem én rá barátkozni. Mert teljesen egyedül kellett itt [*Budapest*] a kosztról gondoskodnom. Én nehezen tűrtem a kész vendéglői kosztot. Ettem itt, ahol kósért lehetett enni. A hitközségi konyhán nem tudtam enni, mert távol, Kispesten dolgoztam. Akkor esténként főztem magamnak kóser ételt, és másnap azt vittem magammal. Napközben, a piacon vásároltam be. Aztán Csepelen meg pláne. Nagyon jó a közlekedés, de ott kósért nem lehetett enni, tehát én főztem. Volt ilyen olajkályha, és annak a tetején nagyon jól lehetett melegíteni az ebédet. Amikor hozták a nagy dobozokat, megesett, hogy lesodorták, aztán szétgurult a gombóc! Ebből nem csináltam problémát. Ha más nem volt, egy vajjas kenyeret ettem. Fél óra ebédidő volt, nem nagyon lehetett máshogy megoldani.

A szabadidőben elsősorban privát munkát csináltam az üzleten kívül. Mert pénzt kellett keresnem, a fizetés nagyon kevés volt. És nem volt apelláta, vagy megelégedtem vele, vagy elmentem máshova, ahol ugyanaz volt. Aki értett valamihez, például banktisztviselő volt, azt jobban fizették. De az ipari munkát nem fizették meg, csak a vasipart, mert akkor azt mondták, hogy az acél és vas országa vagyunk!

1974-ben kiléptem a szövetkezetből, ott nyugdíjaztak. Ötvenöt év volt akkor a nyugdíjkorhatár, és én hatvannégy éves voltam, mikor nyugdíjba mentem. Rádolgoztam hét évet. Megállapítottak kétezer-négyszáz forintot, csak úgy dagadt a zsebem! Volt olyan, aki hétszáz forintot kapott. Így mentem valamire. Társbérletben laktam, aztán leválasztottam a lakást. Nem szereztem semmit, de nyugodtan éltem.

Én is akartam még háború előtt, nagyon régen külföldre menni, mert nagyon sok barátnőm volt kint, aki fiatal korában elment. (A legjobb barátnőm New Yorkba ment, vele később is tartottuk a kapcsolatot.) Igen ám, de az idős szüleimet otthagyni? Bár ne hagytam volna később sem otthon! Mert a húgomra bízta őket, ő nem dolgozott, együtt laktak egy házban, de nem jól tettem. Nem, én egészen másképp csináltam volna, mikor betegek lettek, én rögtön felhoztam volna őket Pestre. Ő ottan azt mondta, öregek, majd meggyógyulnak. Apámról már meséltem. Az édesanyám nyolcvannégy éves volt, 1968-ban halt meg, a szolnoki zsidó temetőben temették el.

Az antiszemitizmusról nem is vettem tudomást. Mert ezt már megszoktuk, hogy van ilyen. Nem is volt, és most sincs olyan jó keresztény barátnőm, olyan bizalmas valaki. Hivatalból az ember tudomásul veszi, és igyekszik megvédeni magát, ha valamit azért nem kap meg, mert zsidó, akkor tesz ellene valamit. Én már öreg vagyok, nem harcolok ellene semmit. Itt vannak szemben olyanok,

akik „Heil Hitler”-t köszönnek! Szemben a folyosón meg mellettem is. Ezek újfasiszták, az apa kábé negyven éves, a fia húsz. Itt verik a bakancsot a lépcsőházban. Mit csináljak? Majd ha meghalok, szétszedik a lakást, az biztos, kirabolják. Én nem politizálok. Nekem mindegy, hogy ki csinálja a dolgokat, csak hagyjanak élni! Ne jusson eszükbe még egyszer irtani bennünket. Sajnos van ilyen. A rendszerváltás után megalakultak a pártok ugye, és valaki azzal indult el, hogy sok a zsidó itten. Ha nekik az a hatmillió ember kevés volt, akit megöltek...

A hitközség életében én nem vettem részt. Én nem kértem semmit, inkább dolgoztam. Nem is kaptam semmit. Most a német pénzt kapom, ez az első az életemben, hogy valahonnan valamit kapok! A hitközség segített ezt elintézni, megszervezték nekünk. Jelentkeztek, akik deportálva voltak, ki kellett állítani az iratokat, és aztán hetekig, hónapokig tartott az eljárás. Kapom, amit megállapítottak ugye. Az előző kormány nem, de most megállapították, hogy a deportálás miatt, az üzlet és a lakás elvétele miatt milyen kártérítést ítélnék meg. A nyugdíjszelvényen rajta van. Életjáradék.

Én nem akartam elmenni. Azt mondtam, már nem. Ha fiatal lettem volna, akkor elmentem volna. De ilyen öregen, másnak a nyakára? Nekem nincs odakinn rokonom sajnos. Baráti körömből nagyon sok volt. Egy darabig leveleztünk. A legtöbb Amerikában volt, de hát ők is már elmentek. Nyolcvan éves volt a barátnőm, mikor meghalt. Szolnoki volt ő is, aztán Pesten lakott egy darabig, mielőtt Amerikába ment. Ott kint a fia meghalt, és ő ebbe belebetegedett. Az egyetlen fiával menekült el innen, aki akkor tízéves gyerek volt, a hátán vitte ki az osztrák határon. Ausztriában lágerba kerültek, és utána kiment Amerikába. A bátyja kint volt. Nagyon nagy fiú lett, mélytengeri kutató lett. Nagyon jól keresett, de negyvenkét éves korában egy perc alatt meghalt. Olyan tekintélyes ember lett belőle, hogy az egyetem aulájában a mai napig is ott van a mellszobra. Egy külföldi zsidó gyereknek!

Izraelben is van egy barátnőm. Fiatalabb, mint én, hetvenöt éves most. Huszonegy dédunokája van, bizony! Három gyereke volt, de egy gyereke meghalt sajnos, a legidősebb, a fia. És maradt egy lánya, annak született nyolc gyereke, és a fiának négy, és ezekből vannak most már a dédunokák. Mondom, huszonegy dédunokája van. Izraelben élnek, és azt mondják, őket hagyják békében. Ha nem hagyják, akkor összeverik őket. Lebontják a házakat. És nagy falat építenek, olyat, mint ami itt volt a határon a két Németország között. Ott is építenek egy nagy falat. Persze a világ ellenük beszél, és nem értik meg, hogy védekezni kell nekik. Hát álljanak a határra, és várják, míg sortüzet adnak? Védekeznek is. A világ legnagyobb hadserege van náluk. Mindenki katona, még a lányok is. Persze nem a lövészárokból az első sorban, de nagyon hasznos munkát végeznek. Betegét ápolnak, élelmet szereznek.

A kommunizmus alatt nem lehetett kapcsolatot tartani a külföldiekkel. A külföldi barátainak is volt itthon közvetlen rokonuk, de akkor nem lehetett a határon átmenni, se ki, se be. A rendszerváltás után lehetett felvenni a kapcsolatot. És mi barátságban vagyunk. Többen akarták, hogy menjek ki, de én nem bírom az izgalmakat. Én már nem most, hanem harminc évvel ezelőtt sem bírtam. Tönkretett idegrendszerrel, szervezettel élni egy ilyen országban? Minden pillanatban számítani, hogy kimegyek az utcára, és lelőnek, ugye? Mit keressek ott?

A két testvérem itt halt meg, Pesten. Meghalt a húgom, aki négy évvel fiatalabb volt, mint én. 1998. március nyolcadikán halt meg. Az öcsém még 1982-ben halt meg. Szolnokon lettek eltemetve a zsidó temetőben. A testvéreimnek sajnos egyáltalán nincs gyerekük, a húgomnak

negyvenhárom évi házasságban nem lett gyermeke. Nekem meg közbejött a háború, nem is akartam. És élő rokonom sincs. Nekem házastársam nem volt. Gyerekeim nincsenek.

A háború utáni időszak keserves volt. Én nem foglalkoztam politikával, mint ahogy most is utálom a politikát! Mert egyszer áldozata lettem neki, és soha többet nem leszek az, ami addig voltam. Attól kezdve az életem sajnos leromlott, és nem tudott felkerülni. És csak a pusztá életem maradt meg. Utálom a politikát! Meg a háborúskodást! Az én vallási meggyőződésemmel abból áll, hogy ne bántsd a másikat! Az egyik állat a másikat nem bántja, ha az ember egy kismacskát kivesz a fészekből, és ott van a nagy macska mellette, az megmarja, nem engedi. De az egyik ember megtámadja a másikat. Egyiket azért, mert gazdag, másikat azért, mert ilyen vallású, a harmadikat másért. Irigyek, gonoszak. Az én emberi meglátásom nem ilyen. Sokan szidták a kommunizmust. De ennek kellett jönni, mert egy tönkretett országot senki nem vett pártfogásba. Nem lennének a lakótelepek, tizenkét év alatt az egészet fölépítették, hogy az embereknek legyen hol lakni. Csak politizáltak, ugattak, ahelyett, hogy odafigyeltek volna, hogy az emberek nyomorban éltek. Aztán mégiscsak igazuk volt, mert mindenkinek volt munkája. Megmondom őszintén, nem illik most bevallani, de nekem jobb volt. Mert nyugodtan éltem. Szegényen, de nyugodtan.

A vallásosságomat megtartottam. Mióta nyugdíjban vagyok, pláne. Addig nem lehetett. Amikor alkalmazásba kerültem Pesten, akkor nem tudtam megtartani a szombatokat, ünnepnapokat. Mert ugye állami üzletet kaptam, vezettem. Csepelen, Kispesten, és aztán idebenn is. De akkor szombaton még délben három óráig is nyitva voltunk. Nem lehetett semmi ilyesmit csinálni. Akinek volt férje vagy gazdag családja, az talán megtehetette. Azért próbáltam tartani az ünnepeket, amennyire lehetett, Jom Kipurkor például szabadságot vettem ki.

A zsidó ünnepeket megtartottam, megtartom most is. Sajnos már mivel nem tudok járni, hát nem tudok elmenni a templomba. Most is el tudnék menni taxival a kapuig. Nagyon rendesek az ottani emberek, fel is vezetnék, de nem csinállok feltűnést. Ha nem jól érzem magam négy óra hosszát abban a templomban, akkor mi van? Orvost hívjunk meg cirkuszoljunk? Egyszer itthon kell maradni.

Ugyanazt a rendes házi kosztot esszük, mint amit bárki megehet. Csak a vallás szerint a vért eltávolítjuk belőle, és nem főzünk, mondjuk, tejfölös csirkepaprikást. Mert abban a tejföl a hússal együtt van [lásd: étkezési törvények]. És én ezt egész életemben betartottam. Ezt szoktam meg! Lehet, ha mást ettem volna, azt is megszoktam volna, mert a gyomor egy fizikális dolog. Mert mondjuk, vidéken nincsen sakter, vidéken nincs kóser, Miskolcon van meg Debrecenben, meg Pesten van. De én ragaszkodom hozzá. A röpke életemben még az se legyen? A Hannában szoktam étkezni. Elég jól megfizetteti a Hanna, de kóser koszt. A Révay utcai kóser vendéglőben is. *[Nem világos, milyen vendéglőre gondol Grün Magda. A Révay utcában van a Bálint Zsidó Közösségi ház. Ennek azonban nincs étterme. – A szerk.]* És mostanában egy bejárónő jár ide fel, segít a háztartásban, és főz is rám.

Én vallásos környezetben éltem és élek ma is, én nem megyek más templomba, csak oda, ahova mi tartozunk. Amíg járni tudtam, a Hunyadi téri templomba jártam. Körülbelül egy éve már nem tudok elmenni, nehezemre esik a járás, addig rendszeresen jártam. A Hunyadi téri templomban vannak ismerőseim, ma is tartom a barátságot velük. A barátnőm, aki mellettem ült a templomban, elhozza majd az imakönyveim, mert ott vannak. Mondtam, hogy én nem tudok elmenni, hozza el, és majd itthon is lehet imádkozni. A zsidóknál nem kell hogy bemenjen a templomba, és leboruljon.

Éppen elég az, ha előveszi az imakönyvet, és helyben imádkozik. Úgy csinálom.